

ONTFERMING VOOR DUMMIES

ZORGVERHOUDINGEN

IN EEN RELIGIEUS VERLEDEN

EN EEN PLURIFORM HEDEN

Rede, uitgesproken bij de openbare aanvaarding van het ambt
van hoogleraar Zorg, Cultuur en Caritas aan de Tilburg Universiteit op 1 juli 2011

© Prof. dr. Annelies van Heijst, 2011

ISBN: 978-94-61670-48-9

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere manier.

www.tilburguniversity.edu/nl

Mijnheer de Rector Magnificus,

monseigneur, dames en heren.

De titel van mijn oratie wekte enige verwarring. Bij het overtypen voor de lijst van academische zittingen moet iemand hebben gedacht: 'De professor was zeker verstrooid, want ontfermen, dat doe je *over* iemand.' De aankondiging op de lijst van academische zittingen luidde dan ook: 'Ontferming OVER Dummies'. De gedachte zal zijn geweest dat een hoogleraar zich bekommert om dommeriken en onwetenden. Het motto van onze Tilburg Universiteit is immers: 'Understanding Society'. Deze rede heet wel degelijk 'Ontferming VOOR Dummies'. Vandaag vul ik, bij wijze van spreken, de bekende boekenserie aan, met titels als *Beleggen voor Dummies*, *Arabisch voor Dummies* en *Mediteren voor Dummies*. Nu denkt u: 'Als zij gaat uitleggen wat 'ontferming' is, dan zijn wij zeker de Dummies'. Dit is niet alleen een onderschatting van u als hooggeëerd en hooggeleerd publiek, maar inzake ontferming zijn we allemaal Dummies. We leven namelijk in een tijdsgewricht waarin ontferming heeft afgedaan als relevant antwoord op hulpbehoefte. Daar zijn redenen voor, maar het is niet terecht, zal ik betogen.

De inhoud van mijn rede is als volgt. Eerst leg ik uit waarom ik het over ontferming wil hebben, wat het woord betekent, en waar je het tegenwoordig zoal aantreft. Daarna onderscheid ik drie 'culturele zorgscripts': dat van de oudheid, het christelijke en laatmoderne. Tot slot vertel ik dat ontferming een soort 'bergingsactie' is en trek conclusies voor verder onderzoek.

Zorg,

Cultuur en Caritas

Sinds 1 mei 2009 bezet ik de leerstoel Zorg, Cultuur en Caritas - deze oratie is dus een latertje; werk in uitvoering moest eerst af, en ik wilde hier nieuwe plannen presenteren. Collega's aan de Faculteit Geesteswetenschappen houden zich bezig met 'kunst' en 'taal' in de cultuur, mij gaat *zorg* als cultuurverschijnsel ter harte.

Zorg als concept, praktijk en beeld

In 1995 begon ik het onderzoek over zorg. In de jaren zeventig ben ik opgeleid om op concepten te reflecteren, al bestond op de Theologische Faculteit van Nijmegen ook interesse voor politieke kwesties, voor repressie en rechtvaardigheid. Zo'n conceptuele aanpak, abstract en speculatief, kenmerkte het afscheidscollege dat ik gaf als houdster van de wisselleerstoel vrouwenstudies theologie aan de Universiteit van Leuven in 1995.¹ Daarin probeerde ik christelijke en feministische noties op waarde te schatten en de gespannen verhouding tussen beide te exploreren.

Gaandeweg werd me dat te vrij-zwevend en ging ik nadenken over zorg als praktijk, concrete manifestaties van zorg in de samenleving. Hoe werd daar gezorgd, door wie en voor wie? Wat was leidend? Hoe botsten ideaal en werkelijkheid? Om scherper te kunnen waarnemen, werkte ik langs een dubbelspoor: ik reflecteerde op hedendaagse zorgpraktijken maar deed ook onderzoek naar historische zorgpraktijken. Die contrastwerking leverde nieuwe inzichten op. Door verbazing over bepaalde vanzelfsprekendheden in het verleden kon ik hedendaagse aannames scherper bevragen, zoals de nadruk op vaktechnische competenties of op regelzucht en -tucht. Dankzij de afstand in de tijd vielen me ook de schaduwkanten van zaken in het verleden op. Vroeger was niet alles beter, maar evenmin kunnen wij bogen op louter vooruitgang. De komende jaren hoop ik zorg als beeld te onderzoeken. Dat behelst aandacht voor zowel de cultuurhistorische als de hedendaagse beeldtaal over zorg, ofwel de 'plaatjes', waarin opvattingen en idealen over zorg en zorgverhoudingen gesteld zijn. Deze oratie vormt daarvan het beginpunt.

Ontvankelijkheid

voor het hulpbehoevende Waarom zou je het überhaupt over ontferming hebben? De reden ligt in het verlengde van mijn pleidooi voor *Menslievende zorg* uit 2005.² Dat is breed herkend, bij werkers in de zorg en patiënten en cliënten; begin 2011 verscheen de zesde druk. In België is die boektitel meegevoerd op demonstraties en ook in Nederland fungeert het als motto voor verandering.

Demonstratie van professionals in de zorg (Unie LBC), Antwerpen 25 november 2010; copyright: Marc Selleslag.

Dat is onder meer het geval in het Tilburgse Elisabethziekenhuis waar onder leiding van prof. dr. Frans Vosman, prof. dr. Andries Baart, dr. Carlo Leget en dr. Gert Olthuis aan innovatie wordt gewerkt; in het Nijmeegse Sint-Radboudziekenhuis, waar dr. Martien Pijnenburg de aanjager is van een werkgroep Menslievendheid; en op de Hogeschool Arnhem Nijmegen, waar prof. dr. Petri Embregts en dr. Maaike Hermsen plannen ontwikkelen voor menslievende professionalisering in het onderwijsaanbod.

Kritiek is er ook. Sommigen zeggen dat vakkundigheid toch het belangrijkste van zorg is, of het toepassen van het beginsel van autonomie. En klinkt 'menslievend' niet wollig, om niet te zeggen 'klef'? Dat laatste verwijt is dat van een categorievergissing: begrippen vermengen uit verschillende domeinen. Het is zoiets als op je pantoffels naar een oratie gaan; dan breng je het privé-leven binnen in de openbare ruimte en dat hoort niet. De scheiding die mijn critici aanprijzen, stel ik juist ter discussie. Met Joan Tronto, die spreekt van 'moral boundaries', denk ik dat de afgrenzing zelf het probleem is. Daardoor zijn het discours en de beeldtaal van de 'liefde' - inclusief de naastenliefde - uit het publieke domein en de professionele wereld gebannen en dat is in de zorgsector te merken. Mede daardoor is professionele zorg aan het verschrallen tot het uitvoeren van series verrichtingen plus een correcte bejegening. Dat zorgaanbod is bepaald niet niks, maar toch ontoereikend.

Een foto bij een kranteninterview uit 2006 over mijn werk kan verhelderen wat ik bedoel.³ Daarop is een vrouw te zien die in een rolstoel op een lege gang van een zorginstelling zit, met in de verte het bordje 'toiletten'. De kop van het artikel was een citaat van mij: 'Zorg voegt leed toe' en de redactie had die foto gekozen ter ondersteuning van die boodschap. De vrouw staat daar moederziel alleen. Het is een toonbeeld van verlatenheid en er gaat een appel van uit. Is dat goede zorg? Of mag het ietsje meer zijn? En wat is dan dat 'meer'?

Hoge nood Om het probleem te stellen, haal ik een recent voorval aan, onlangs in de krant beschreven door een huisarts.⁴ Hij kreeg om half vijf op de spoedlijn een telefoontje van een oude heer. Deze had dringend een klysmat nodig. Dat kreeg hij wel vaker, hij had er al een in huis. De thuiszorg verwees hem echter naar de huisarts. Aangezien klysmat's in het thuiszorgpakket zitten, belde de huisarts vervolgens weer de thuiszorg. De zorgregisseur aldaar wilde eerst een uitvoeringsverzoek gefaxt zien. De dokter zei dat de papierwinkel later wel kwam. Intussen belde de oude heer opnieuw, hij hield het niet meer. Onder protest ging de zorgregisseur akkoord. Even later vernam de huisarts dat de thuiszorg pas tussen zeven en negen uur zou komen. De oude heer kon het zolang niet volhouden en had intussen een vriendin bereid gevonden hem te helpen. De thuiszorg had hij afgebeld. Dit krantenbericht wekte ontzetting bij een gepensioneerde huisarts, die schreef: 'Ik begrijp heel goed dat de tijden veranderd zijn; maar het verdwijnen van de

reflex om bij spoed hulp te bieden, wekt bij mij tranen op, en niet van vreugde.⁵ Tot twee keer toe werkte de zorgantenne niet. Eerst verscheen de situatie van de oude man niet op de radar van de zorgregisseur. Na het aandringen van de huisarts volgde een zorgaanbod waar de man niets aan had - en die mismatch werd door de organisatie niet eens opgemerkt.

Een ander voorbeeld betreft een 88-jarige vrouw, die in het ziekenhuis plat op haar rug moest liggen. De verpleging zette haar beschuitje naast het hoofdkussen en wenste haar smakelijk eten. De patiënte vroeg daar hulp bij, maar kreeg ten antwoord dat dit niet tot de taken van de verpleging hoorde. Platgelegen en wel toonde zij haar assertiviteit en éiste hulp. Zij had wel voor hetere vuren gestaan, want deze vrouw was de emeritushoogleraar Feminisme en Christendom, Catharina Halkes, die het met Nederlands hoogste kerkleider aan de stok had gehad.

Een veelgehoorde verklaring voor beide voorbeelden is controledruk en dwingende regels. Er is nog een dieperliggende oorzaak, die te maken heeft met de culturele inbedding van de zorgsector. Onze cultuur drukt urgente hulpbehoevendheid uit beeld - we vinden dat geen fijne plaatjes. Ik vermoed een verband tussen het niet meer omringd zijn door beelden van hulpbehoevendheid enerzijds, en het afgenomen vermogen van professionals om hulpeloosheid op te merken en daarop passend te reageren anderzijds. Immers, de professionals uit beide voorbeelden hadden hulpbehoevende mensen vóór zich, maar merkten de urgentie niet op. Dat is een signaal van tanende ontvankelijkheid voor wat ik het hopeloze en hulpeloze noem. Op die uitdrukking kwam ik dankzij Maaike Meijers biografie over de dichteres en psychiater M. Vasalis.⁶ Meijer laat zien dat Vasalis levenslang openstond voor mensen die de weg kwijt waren. Ze was, met andere woorden, 'aanklampbaar' - dat begrip ontleen ik aan de Presentietheorie van Andries Baart, die rijke inzichten heeft ontwikkeld over professionele zorgzaamheid.

Uit beeld drukken van hulpbehoevendheid gebeurt letterlijk. Organisaties voor zorg en welzijn (ook de ontwikkelingshulp) brengen zulke beelden niet meer in omloop als onderdeel van wat ze in de aanbieding hebben. Op hun brochures, folders en websites is geen lek of gebrek te zien. Ze treden naar buiten met mooi-weerplaatjes van zelfbewuste mensen, en van professionals die op gelijke hoogte staan en prettig aan het communiceren zijn. Het zal te maken hebben met commerciële zelfrepresentatie om klanten te werven, maar van de beelden gaat ook een sturende werking. De beeldtaal fungeert als een zogenaamd *mood board*: sfeerbeelden die culturele opvattingen modelleren over goede zorg en zorgverhoudingen. We gaan denken dat het zo hoort. Ook de (mij bekende) opleidingsboeken voor zorgprofessionals bevatten geen beelden van hulpeloosheid; in de medische pathologie worden wel aandoeningen in beeld gebracht (zweren, vergroeiingen, tumoren en wat dies meer zij) maar geen beelden die uitdrukken hoe miserabel mensen die hieraan lijden zich soms voelen.

Hier is te zien hoezeer de zorgsector het kind van de cultuur is. Het gelijkheidsethos en het ideaal van autonome individualiteit zijn sturende waarden in de cultuur als geheel. Daarin past niet het Calimero-gevoel ('Jij bent groot en ik ben klein') en urgente hulpbehoevendheid roept precies dat wakker. Ook buiten de zorgsector zijn beelden van acute en indringende hulpbehoevendheid schaars. (Ongeneeslijk zieken, wiens stervensproces in de media wordt gepresenteerd - bijvoorbeeld in *Over mijn lijk* van BNN - komen vooral naar voren als toonbeeld van actorschap en zelfrealisatie.⁷ Sterven is daar de laatste daad om te tonen wie je bent.) Voorlopig omschrijf ik ontferming als: een zorgzaam antwoord op urgente hulpbehoevendheid. Naar een meer gelaagd begrip gaan we nu op zoek.

Woorduitleg Tegenwoordig klinkt 'ontferming' tamelijk ouderwets, al lijkt een kentering gaande. Ik begin met een woordverklaring. In de taal zijn betekenissen van 'ontferming' tijdelijk gestold en verschoven; de taal is zelf een vorm van *memory culture*: een herinneringsbank. Op welke woordstam gaat het terug? Van Dale's *Etymologisch Woordenboek* vermeldt dat 'ontferming' nauw verwant is aan 'erbarmen'.⁸ Het woord ontfermen (ook geschreven als ontfarmen/entvarmen/entvermen) kwam in Middelnederlandse teksten voor het eerst voor rond 1265-1270. Het was een samenstelling van ont+arm, gevormd ter vertaling van het Latijnse *miserere* (medelijden hebben, zich erbarmen).

ONT	+	ARM
-----	---	-----

De woordcombinatie ont+arm, ofwel ont+erm, is identiek, en de woorden 'ontferming' en 'erbarmen' hebben dus exact dezelfde betekenis. (Voor Brabanders is dat simpel, want als zij 'Och erm!' zeggen, dan bedoelen ze: 'Och arme', en uiten ze hun medeleven.) Dezelfde woordstam zien we ook in het Latijnse *misereri*: miser=arm.

ONT	FERM	ING
ER	BARM	EN
	MISER	ERI

Van Dale's *Etymologisch Woordenboek* geeft als woordverklaring voor 'arm' (dat al rond het jaar 1000 voorkwam als aerm, ara[a]m, earm, armr, arms in het Middelnederlands, het Oud-Fries, het Oud-Noors en gotisch): behoeftig en ellendig.⁹ In dat woordenboek staat

dat zich erbarmen (het is een wederkerend werkwoord) sinds 1477 bekend is in geschreven teksten en daar de betekenis had van: medelijden tonen. Dit laatste is een vertaling van het Latijnse *misereri*, waarin we de woordstam herkennen van *miser*: ellendig.¹⁰ Ons Nederlandse ‘miserabel’ herinnert daaraan.

Barmhartig betekent een hart hebben voor de arme (in het Latijn: *miser cordia*).¹¹ ‘Barmherzig’ kwam rond 1270-1290 voor in het Middelnederlands, ook als barmherzec [beklagenswaardig], in het Oostmiddelnederlands als erbarmen [ontfermen], te vergelijken met het Oud-Engelse aermian [zich erbarmen], het Gotische arman [idem], het Latijnse misereri [zich erbarmen], van *miser* [arm], waarnaar aerman van arm is gevormd. De letter ‘b’ is ontstaan uit het voorvoegsel van be-/bi-; vergelijk het Gotisch armahairts [barmhartig] waarin de ‘b’ niet voorkwam. Vergelijk ook het Latijnse *miser cordia* [ontfermen] waarin het woorddeel cor = hart zit. Dit Latijnse misericordia, in het Nederlands letterlijk vertaald als barmhartigheid, vat dat treffend samen; het betekent een hart hebben voor de ellendigen en behoeftigen. Door de vertaling in het Nederlands van de (protestantse) Statenbijbel van 1637 schoof het woord ontfermen naar het tweede plan. In die bijbelvertaling werd namelijk ‘erbarmen’ gebruikt als synoniem voor het Latijnse *miserere*. De protestantse dominantie in de Nederlanden begon sinds de Opstand en duurde tot aan de Bataafse Republiek eind 18e eeuw; sindsdien komt ‘ontferming’ slechts voor in de katholieke woordenschat.

Dan is er nog het op het Grieks teruggaande woord *compassie*, waarvan de letterlijke Nederlandse vertaling ‘medelijden’ is. Hoewel ze exact hetzelfde betekenen, heeft ‘medelijden’ (en ook ‘mededogen’) tegenwoordig een negatieve bijklank. Zorgprofessionals mijden het, omdat het klinkt als ‘naar beneden praten’. Opmerkelijk is de rentree van het woord ‘compassie’ in de samenleving en in de wereld van de zorg, bijvoorbeeld in de pas gestarte actie Care for Compassion onder studenten geneeskunde in het Nijmeegse Sint-Radboudziekenhuis. Ik zie het als signaal van een groeiende bewustwording dat de dominante visie op zorg te schraal is.

Sprekend over medelijden moet ik Friedrich Nietzsche noemen, scherp criticus van het medelijden en van de christelijke voorliefde voor lijden en de zwakken. Echo’s van dit denken zijn er bij de schrijver Arnon Grunberg. Hij betoogde onlangs in een column getiteld ‘hulpbehoevendheid’ dat er teveel hulpaanbod is en de overheid veel meer aan burgers zelf moet overlaten - daar worden ze flink van.¹² Mét Nietzsche zegt Grunberg: ‘Je bent niet hulpbehoevend, maar je wordt het gemáákt.’ Dat is geen onzin, maar slechts een halve waarheid. Teveel pampieren maakt mensen inderdaad verwend, zielig en onzelfstandig. Maar van te weinig hulp verkommeren ze - en daarover heeft Grunberg het niet.

Ontfermen en erbarmen zijn wederkerende werkwoorden die gepaard gaan met een wederkerend voornaamwoord: ik ontferm me, hij of zij ontfermt *zich* en wel *over* iets of iemand. Met andere woorden: voor ontfermen zijn twee partijen nodig; de ene partij is er

beroerd aan toe en de andere steekt de handen uit de mouwen. Zonder die handelingscomponent is er geen sprake van ontferming. Cultuurhistorisch zijn twee soorten van ontfermers, namelijk God die zich over de mens en heel de schepping ontfermt, en mensen die medemensen helpen.

Culturele locus van ontferming

Ik zal nu traceren waar we ‘ontferming’ zoal aantreffen in de West-Europese cultuur van na de Tweede Wereldoorlog. Het duikt op in muziek en religieuze gebedsformules, en is zichtbaar in de lichaamshouding van zich klein maken, zoals bedevaartgangers en bedelaars die aannemen.

Muziek en religieuze gebedsformules De populaire muziek bevat liedjes over ontferming, al valt dat woord niet letterlijk. In ‘Krijg nou allemaal de klere’ zingt Danny de Munk, die het straatschoffie Ciske de Rat speelt: ‘Had ik maar iemand om van te houwen, twee warme armen om me heen, die mij altijd beschermen zouden, ik voel mij zo verdomd alleen’. Brigitte Kaandorp schreef een lied over troost aan een ontredder, getiteld: ‘Kom dan bij mij.’ En een gouwe ouwe uit de klassieke muziek is Johann Sebastian Bachs aria ‘Erbarme Dich’. Deze aria is momenteel te horen op de tentoonstelling die het Nationaal Historisch Museum, vanaf 20 mei jongstleden, heeft ingericht in de Amsterdamse Zuiderkerk. Het is de tune bij het thema van de Beeldenstorm van 1566, verluchtigd met journalbeelden van opgeblazen Boeddha-beelden uit Afghanistan.¹³ Bachs melodie is losgemaakt uit de religieuze context, de *Matthäuspassion*, een lijdensmeditatie over Christus, en staat nu in een museale context.

In Bachs aria is God de ‘Dich’ tot wie gesmeekt wordt. Tot op de dag van vandaag bevat de katholieke liturgie diezelfde zinsnede. De Latijnse mis heeft de gebedsformule: ‘Kyrie eleison’, en in het Nederlands bidden de gelovigen: ‘Heer, ontferm u’. Tevens zet het geloof de gelovigen aan zich over hun medemensen te ontfermen. Vanuit die spirituele traditie startten de Fraters van Tilburg enkele jaren geleden de Beweging van Barmhartigheid, waarbij zich vele honderden mensen met diverse achtergronden hebben aangesloten. De Zusters van Onze-Lieve-Vrouw, Moeder van Barmhartigheid uit Tilburg, hun vrouwelijke evenknie, brengen het internationale tijdschrift *Compassion* uit. De Engelse Karen Armstrong probeert een interculturele beweging op gang te brengen via de Charter for Compassion.¹⁴

In het jodendom en de islam is ontferming eveneens een sleutelbegrip: joden en moslims noemen God ‘de Barmhartige’ en kennen de godsdienstige plicht tot gastvrijheid en zorg voor de naaste in nood. In het jodendom spreekt men van *chesed*: daden van trouw en verbondenheid, en in de islam van *zakât* en *sadaka*. Ook oosterse geestelijke

stromingen kennen iets vergelijkbaars. Volgens het confucianisme bestaat de mens uit concentrische cirkels van compassie die alsmar groter moeten worden.

In alle religies maken gelovigen zich klein(er) als ze zich tot de godheid wenden en om Gods ontferming smeken. Opmerkelijk genoeg zijn zulke gebedshoudingen in het West-Europese christendom van na de Tweede Wereldoorlog in onbruik geraakt. Nieuwe kerken hebben geen knielbanken, enkel stoelen, en de beeldspraak van de gelovige als een kind Gods wordt vermeden, want als infantiliserend beschouwd. Ik zie daarin een aanwijzing dat zelfs in de godsdienstbeleving van nu het besef van hulpeloosheid op de achtergrond raakt.

Lichaamshouding van zich klein maken We zagen zojuist ontferming in muziek en in gebedsformules, maar het komt ook in gebaren naar voren. De nederige lichaamshouding is wel te zien - zelfs uitvergroot - op bedevaarten in Europa. Fotografe Marrie Bot maakte daar in de periode van 1976 tot 1984 foto's van, gepubliceerd in het boek *Miserere*.¹⁵ In het voorwoord typeerde de Amsterdamse socioloog Abram de Swaan de lichaamshoudingen als een 'choreografie van de absolute onderwerping'. De Swaan voelde zich geeneerd als hij ernaar keek en verklaarde dat als volgt. Zulke houdingen stammen uit despotische regimes uit de oudheid, waarin onderdanen zich voor hun almachtige heerser ter aarde wierpen. Met het etaleren van hun hulpeloosheid hoopten ze de met goddelijke macht beklede heerser gunstig te stemmen. Gaandeweg zag men in de omgang met wereldlijke heersers af van zulk eerbewijs. (De knix, een lichte knie- en hoofdbuiging, die vrouwen anno 2011 nog steeds maken voor bijvoorbeeld de Engelse koningin, is daarvan een restant.) In de religie bleef deze lichaamshouding echter wel gehandhaafd. Het vertoon van nederigheid geldt daar niet een ander mens, maar God. Op Marrie Bots foto's kruipen mensen voorwaarts en liggen languit ter aarde.

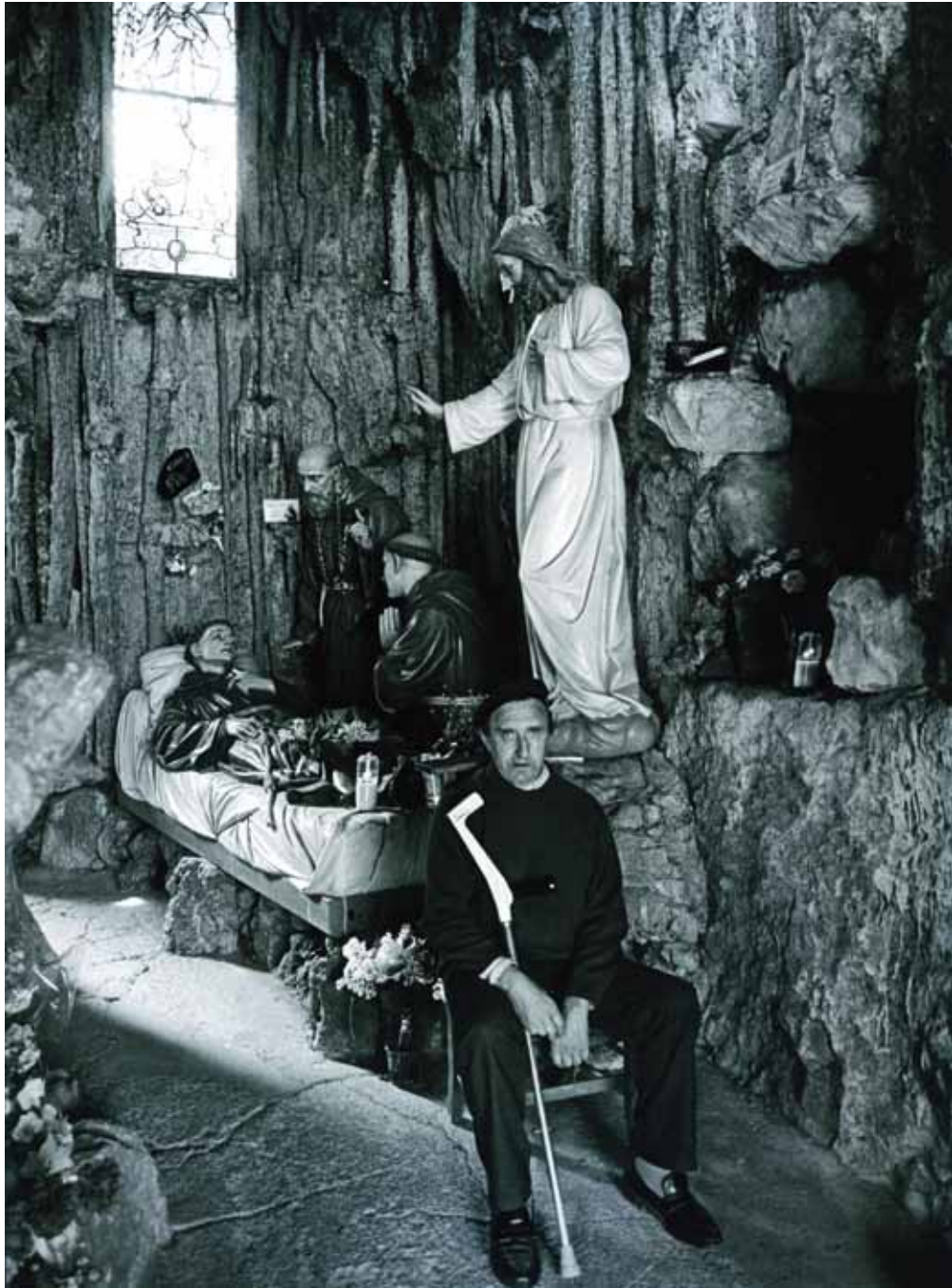
De Swaan duidde deze foto's als de trots van arme luiden, mensen die vasthielden aan hun traditie, hun mystiek, hun onderwerping - en zichzelf zo tot hoofdrolspelers van het gebeuren maakten. Hij waardeerde de bedevaartgangers als actieve en trotse performers. Het belangrijkste zag hij over het hoofd, namelijk de boektitel, die verwijst naar de passieve (lijdende en lijdzame) kanten van de bedevaart. 'Miserere' is een smeekbede van iemand wiens actorschap tekortschiet en die smeekt om hulp. Bedevaartgangers leggen een opzettelijk moeilijk gemáakte weg af. Ze stansen de gewaarwording van als mens slechts beperkt de regie hebben in het vlees, tot uitputting en bloedens toe. Menig bedevaartganger hoopt op iets dat hij ofwel voor zelf niet kan regelen: genezing aan arm, been, of welk lichaamsdeel dan ook, of op gemoedsrust, of hoop. De ex voto's in bedevaartsoorden getuigen ervan.

Ex voto's in Hagios Georgios, op Santorini in Griekenland; foto: Annelies van Heijst.

Overgave wordt dus beoefend omdat men zich overgeleverd weet en hoopt op een respons. Zo bezien is de bedevaart een rituele inprenting van het besef van hulpbehoefendheid, omdat een mens nu eenmaal niet alles in de hand heeft.

De amateur-fotograaf Rijk Dijkhuizen legde Nederlandse bedevaartgangers vast. Hij werkte als psycholoog in verpleeghuis Dekkerswald en kwam dagelijks in contact met zwaar hulpbehoevende mensen. Een foto nam hij in een niet exact te lokaliseren bedevaartsgrot. Vier heiligenbeelden zijn trapsgewijs geordend. Op het bed ligt een heilige omringd door ordegenoten en boven hen torent een zegenend Jezusbeeld. Op de voorgrond zit de bedevaartganger. Hij heeft zijn doel bereikt en kijkt de toeschouwer recht aan, met naast hem het attribuut van zijn lichamelijke gebrek, een kruk.

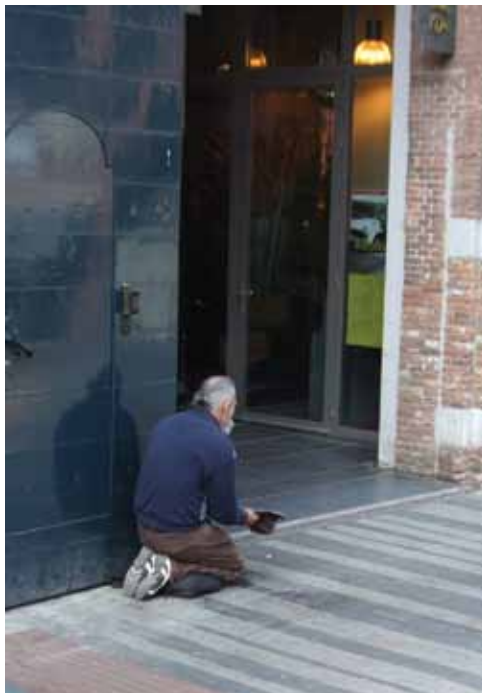
Bedevoortsoord omstreeks 1984; foto: Rijk Dijkhuizen.

Bedevoortsoord Lourdes omstreeks 1984; foto: Rijk Dijkhuizen.

De andere foto is genomen in de Mariabedevaartsplaats Lourdes in Zuid-Frankrijk. Daar ligt een vrouw op een bedbrancard tegenover een priester die de mis aan het opdragen is. Zij lijkt de enige aanwezige, maar de kelken op het altaar wijzen op meerdere mensen. Door de kadering wordt het een beeld van eenzaamheid en het hoge standpunt benadrukt de nietigheid van de zieke. Je zou bijna een bede van Gerard Reve parafaseren: 'Die ontferming van U, komt daar nog wat van?' De foto's van Bot en Dijkhuizen tonen een stilering van de nederige lichaamshouding op twee niveaus. De fotografen stilerden door hun beeldcompositie; de bedevaartgangers deden het door de lichaamshoudingen die ze aannamen.

Ook buiten de religie etaleren mensen hun hulpeloosheid, en wel om medemensen tot geven te bewegen. Bijgaande foto is gemaakt in Nijmegen op 2 april 2011.

Nijmegen, Koningsplein 2 april 2011; foto: Olga Minkema.

Een zichtbaar niet uit Nederland afkomstige man posteerde zich daar bij een doorgang voor het winkelend publiek en bedelde woordeloos. De meeste voorbijgangers zagen hem niet, of deden alsof, sommigen keken wel twee keer om en slechts een enkeling gaf iets. In onze publieke ruimte zie je zoiets eigenlijk nooit. Zijn aanwezigheid had iets ontregelends. Niemand hoeft hier toch te smeken, daar zijn toch instanties voor? Bedelaars

behoren ook in andere West-Europese steden tot het straatbeeld. Velen nemen een wat onderworpen lichaamshouding aan. Ze strekken een hand uit, werpen een smekende blik, of nemen een klein kind mee om hun hulpbehoevendheid te onderstrepen. Uit een onderzoek in Brussel, uit 2006, onder 127 bedelaars bleek evenwel dat hun inkomsten daar, ruim vijftien euro per dag, met een zuigeling erbij amper stegen.¹⁶ Over de betekenis van kinderen als symbool van hulpeloosheid straks meer.

Spaanse zwervers hadden in de jaren vijftig en zestig van de vorige eeuw een bedelstrategie waarin ze welbewust op het gevoel speelden. Van 1948 tot 1973 zwierf de Spaanse Camilo José Cela te voet door Spanje. In Lanzahita ontcijferde hij de tekens op huizen, waaruit bleek of daar goedgeefsheid te verwachten was. Een cirkel met een kruis erin gaf aan dat zwervers een aalmoes konden verwachten, als ze de voorgeschreven frases uitspraken. Er hoorde een tekst bij, die begon met: 'Een aalmoes, en dat God u moge belonen in het hiernamaals met zijn zegen...' Zo gauw duidelijk was dat de vraag zou worden ingewilligd, moest de zin worden onderbroken, het was niet beleefd die helemaal af te maken. Was de gave binnen, dan luidde de slotzin: 'God zal het u lonen'. De zwervers lieten voor hun 'collega's' nieuwe tekens achter.

Een zekere aalmoes.

Het aantal vrouwen achter deze gevel.

(Over)gevoelige bewoners.

Een aantal ringen op een rij betekende dat ze daar geld gaven, en een hooivork wilde zeggen dat er gewerkt moest worden. Verscheidene driehoeken duiden op vrouwen in huis die meestal vrijgeviger waren dan mannen. Een hoed met een kruis gaf aan dat de politieagenten ter plaatse geen kwaad in de zin had; een hoed zonder kruis wees op het tegenovergestelde. Een cirkel met pijlen erdoorheen wilde zeggen dat ze daar slaag uitdeelden, en een hekwerk dat er kans was op gevangenschap.¹⁷ Een V-vorm in de cirkel duidde op bewoners die gevoelig waren voor trieste ervaringen. De smekeling moest dan met een zielig verhaal komen, bijvoorbeeld zeggen dat hij doofstomme of blinde kinderen had of dat zijn vrouw leed aan de tering.

Dit overziende, stel ik vast dat de culturele locus van ontferming deels in de sfeer van religie lag, en ligt. Daar is God de grote Ontfermer en is de mens de smekeling. Tevens kennen godsdiensten de plicht om zich te ontfermen over medemensen in nood. Qua lichaamshouding verschillen bedelaars weinig van bedevaartgangers: de lichaamstaal van het smeken is blijkbaar transhistorisch en universeel. Beide groepen proberen iets te verkrijgen dat buiten hun vermogen ligt, en waarop ze niet door middel van rechten

aanspraak kunnen maken. Daarmee is een *eerste kenmerk van ontferming* gedefinieerd: *blijkbaar is ontferming aan de orde wanneer de rechtsorde niet werkt* (zoals in de verhouding van de bedevaartganger tot God) *en voor hen die in de samenleving buiten de rechtsorde staan of geplaatst zijn*, zoals bedelaars. Een oud-Nederlands gezegde luidt: 'Ontferming is regtvaardigheidsmoeder'¹⁸

Drie culturele

zorgscripts In de West-Europese cultuur is 'ontferming' ook te vinden binnen de geschiedenis van de professionele zorg- en hulpverlening. Ik focus hier op de professionele setting en laat buiten beschouwing of en hoe ontferming in zorgverhoudingen binnen de privé-sfeer een rol speelt. Dat is een belangrijke vraag, maar ik moet me beperken. Buiten beschouwing blijft ook het volgende. Veel recente theorievorming, met name van Franse, postmoderne, filosofen onder wie André Comte-Sponville en Luc Marion, betreft de koppeling van ontferming/barmhartigheid aan vergiffenis en het iemand niet aanrekenen van fouten. Dit is inderdaad een van de betekenislagen.¹⁹ Ontferming is dan gerelateerd aan de goedheid van het vergeven. Een voorbeeld ervan is de parabel van de verloren zoon, die door zijn barmhartige vader met open armen wordt ontvangen; een ander voorbeeld is de zegwijze 'genade voor recht laten gelden'.²⁰ Deze oratie gaat enkel over 'ontferming' in relatie tot mensen die hulpbehoevend zijn, zónder dat zij in morele zin fouten hebben gemaakt en daarom op vergeving hopen.

Zorg geven en ontvangen is altijd cultureel *geformatteerd*, dat wil zeggen onderhevig aan wisselende plaats- en tijdsinvloeden. Om dat te vatten, spreek ik van 'culturele zorgscripts'. Het is mijn variant van 'cultural life scripts', waaronder wordt verstaan: het geheel aan conventies, overtuigingen en met emoties geladen verwachtingen, die mensen in een bepaalde tijd en op een bepaalde plaats hebben van hun levensloop.

Een cultureel zorgscript wijst aan (groepen) mensen zorgrollen toe, bevat aanwijzingen over hoe zorgprocessen verlopen en welke zorgverhoudingen als passend worden beschouwd. Die roltoewijzing in een *cultureel zorgscript* verloopt niet als in een kinderspelletje ('Dan ben jij de boef en ik de prins'). Culturele zorgscripts bewegen mee op culturele onderstromen en zijn de resultante van met elkaar verweven maatschappelijke condities: economisch, politiek, religieus en sociaal, en van de stand van technologie en medische wetenschap. Wordt bijvoorbeeld de cultuur meer individualistisch, dan is dat in de zorgsector te zien, en komen er tegenkrachten, dan is ook dat merkbaar. Zo is de opvatting over bejaarde ouders in huis nemen in de afgelopen eeuw enkele keren herzien. Aan het begin van de twintigste eeuw was dat normaal, een generatie later gingen bejaardenhuizen open, en tegenwoordig verrijzen hier en daar 'kangoeroewoningen' voor meerdere generaties. Een ander voorbeeld is de leefsfeer in een ziekenhuis. Nu is het daar

levendig druk en zijn familieleden welkom, terwijl er een halve eeuw geleden een regime heerste van orde, rust en vaste bezoektijden. Ook transformaties in het omgaan met bestaansvragen, zoals hoop en genezing en lijden en dood, komen daar aan de oppervlakte. Zo was er een geneesheer-directeur, die de verscholen plaats van het mortuarium in zijn nieuwbouwziekenhuis uit de jaren tachtig betitelde als 'ons schaamdeurtje'. Hij zag het als de architectonische vertaling van de culturele verlegenheid in de omgang met de dood.

Op hoofdlijnen tekenen zich in de westerse wereld drie culturele zorgscripts af, met een aparte overgangperiode van het tweede naar het derde script:

1000 voor Chr. tot 4e eeuw na Chr.	Zorgscript van de Oudheid
4e eeuw tot laatste kwart 19e eeuw	Christelijk zorgscript
<i>Laatste kwart 19e eeuw tot midden 20e eeuw</i>	<i>Overgangperiode</i>
Vanaf midden 20e eeuw tot heden	Laatmodern zorgscript

Zorgscript van de oudheid Het *zorgscript van de oudheid* wortelde in Mesopotamië, Egypte, Griekenland en het Romeinse rijk. Dit waren sterk hiërarchisch geordende samenlevingen waarin mensen tal van goden aanbaden, in magie geloofden en rituelen uitvoerden om enige invloed op hun lot uit te oefenen. Mannen stonden aan het hoofd van de huishouding of familiegroep en hadden bestuurlijk de leiding. Ziekte werd religieus geduid - als straf voor de zonde - en was met magie omgeven, zoals te zien is in het beeld van een ziektedemon, of van de godin Isis aan wie helende krachten werden toegeschreven. Verpleegzorg werd beschouwd als deel van het nederige zorgwerk, toebedeeld aan slaven en krijgsgevangenen, knechten en meiden. Dat type zorg was het noemen en afbeelden niet waard, hooguit gaf de verpleging van een machtig heerser aanzien.

Dat ik hier inzoom op christelijke ontferming is niet uit desinteresse voor andere geestelijke stromingen, maar omdat in de westerse cultuur de christelijke liefdadigheid - ook wel milddadigheid of weldadigheid genoemd - beeldbepalend was voor de opzet van zorgvoorzieningen.

Christelijk zorgscript Het *christelijke zorgscript* ontwikkelde zich sinds het christendom in het Romeinse rijk staatsgodsdienst werd - in de vierde eeuw - en bleef speurbaar tot in de tweede helft van de twintigste eeuw. In het laatste kwart van de negentiende eeuw begon een transformatie, toen het moderne ziekenhuis ontstond waar zieken konden genezen en professionele medici en opgeleide verpleegsters werkten. Het christelijke zorgscript kwam op in een tijdvak waarin zorgverlening niet steunde op een rechtenstelsel.

Naar arme noodlijdenden omzien werd een religieuze plicht, een van de zeven werken van barmhartigheid. Net als in de Oudheid ontstond het christelijke zorgscript in een sociale orde van rangen en standen, met God aan de top. Ook nu gold ziekte als een straf. Evenals in de oudheid was eenieder ('Elkerliek') doordrongen van de eigen sterfelijkheid; natuurgeweld, oorlogen, misoogsten en epidemieën hielden dat besef wel levend. Dat stemde zelfs de rijken nederig. Het was 'Heden ik, morgen gij'. In een van de oudste hospitaal van Europa, het Hôtel de Dieu in de Franse stad Beaune, liet het echtpaar dat het geld doneerde voor de bouw zich bescheiden neergeknield vereeuwigen.

Nieuw in het christelijk zorgscript was de onttovering van de geneesheer; alleen Christus kon heil en genezing brengen naar lichaam en ziel. Nieuw was ook de spirituele opwaardering van zorgverlening aan armen en zwakken. Het was geen dom dienstbode-werk meer, maar werd iets goeds. Het steunde op een religieus waardestelsel en beloningssysteem: wie zich bekommerde om noodlijdenden vervulde de christelijke plicht, kon in de lijdende Christus zelf ontmoeten, en vergrootte de kans op het eeuwige leven. Deze aspecten van plichtsbetrachting, mystieke eenwording én beloning boden een combinatie van eigenbelang en zorg voor de naaste. Vanaf de Middeleeuwen gingen groepen gelovigen vormen van zorgverlening opzetten, en grepen dit mede aan om zich te profileren. Ze waren trots op de voorzieningen die ze, uit het niets, hadden gecreëerd.

Kern van het christelijke zorgscript is 'caritas', dat 'liefde' betekent, en verwijst naar de liefde van God voor de mens en naar naastenliefde. De caritatieve ofwel liefdadige zorg was een organisatiemodel, met naastenliefde als drijvende kracht. De motor ervan waren niet sociale verzekeringen, sociale rechten of mensenrechten, want die noties bestonden nog niet. Wel was de liefdadige zorg een behoorlijk zakelijk organisatiemodel, waarin geprobeerd werd structurele voorzieningen te scheppen en meer dan alleen wat lapwerk te leveren. Er werden gebouwen neergezet en ingericht, er werd in teamverband gewerkt, op basis van een transfer van kennis en kunde, en voor de zorgverlening werd betaald. De middelen kwamen van de zeer rijken, vanuit liefdadigheidsorganisaties en collectes, en mensen gaven kleine bijdragen voor de ontvangen zorg.

Recht op zorg ontstond pas eind negentiende eeuw, mede onder invloed van vak- en arbeidersorganisaties, die onderlinge ziektekostenverzekeringen oprichtten, waardoor zieke werknemers een inkomen kregen en zorg betaalbaar werd. De Nederlandse overheid was tot ver in de twintigste eeuw afhoudend en niet bij machte om veel te doen. Daarom liet ze de organisatie van zorgvoorzieningen over aan het maatschappelijk middenveld van particuliere organisaties, en fungeerde als vangnet in uiterste nood. Niet toevallig betrof de eerste wetgeving inzake de gezondheidszorg mensen die een *gevaar* vormden voor de gemeenschap of zichzelf: besmettelijk zieken en krankzinnigen.

In Nederland heerst een onjuist beeld over de liefdadige zorg en op beroepsopleidingen wordt toekomstige zorgprofessionals een gevoel van superioriteit aangepraat en ver-

teld hoe ver zij boven hun voorgangers uitgestegen zijn. Die toon is gezet door historici van het Nederlands katholicisme uit de laat-verzuilde tijd, met name Louis Rogier, door sociale en politieke wetenschappers als Abram de Swaan, en door feministische wetenschappers die zorg repressief vonden.²¹ Deze auteurs baseerden zich selectief, of helemaal niet, op archiefonderzoek van caritaspraktijken. De best geïnformeerde geschiedschrijving over Nederlandse liefdadige zorg is van de joodse arts Arie Querido, die zelf veel inspanningen verricht heeft om de verpauperde bevolking van Amsterdam medische basisvoorzieningen te geven.²²

Over liefdadige zorg wordt tegenwoordig nogal geschamperd en vooral de gebreken worden benadrukt. Mij lijkt dat een teken van decadentie waaruit blijkt hoe goed we het gewend zijn. Zwakke plekken had het christelijk zorgscript zeker, ik heb dat zelf ook in historisch onderzoek aangetoond.²³ Omdat degenen die hulp nodig hadden geen rechten konden doen gelden, waren ze overgeleverd aan de goodwill van anderen en bestond er weinig interesse voor hoe zij de geboden zorg ervoeren. Liefdadige zorg was soms vernederend en betuttelend en is gepaard gegaan met dwang en machtsmisbruik. Ook dat moet verder onderzocht worden. Ik hoop dat samen met de collega's prof. dr. Wilhelm Damberg uit Bochum, prof. dr. Jan de Maeyer uit Leuven, en dr. Marjet Derks en prof. dr. Marit Monteiro uit Nijmegen te gaan doen.²⁴

De heilige Elisabeth, aquarel van Luc van Hoek in: *Het Gulden Boek*.

'Die Charité', academisch ziekenhuis te Berlijn; foto: Annelies van Heijst.

Het christelijke zorgscript hield ruim anderhalf millennium stand. Het ging eind negentiende eeuw op de helling, maar pas in de jaren zestig van de vorige eeuw zetten de - daar toen nog aanwezige - liefdadige werkers hun collectieve arbeidscontracten om in individuele, en gingen aanspraak maken op sociale rechten. Sommige zorginstellingen dragen nog de naam uit dat verleden, zoals het Tilburgse Elisabethziekenhuis (genoemd naar de heilige Elisabeth van Thüringen) en 'die Charité' (hetgeen letterlijk 'caritas' betekent), het prestigieuze academisch ziekenhuis in Berlijn. Ik sta even stil bij de beeldtaal die bij deze namen hoort. Elisabeth van Thüringen (ook Elisabeth van Hongarije genoemd) leefde van 1207 tot 1231. Ze is een patroonheilige van de ziekenzorg omdat ze een afkeer had van het rijke hof waar ze leefde, zich met de armen vereenzelvigde en enkele gasthuizen oprichtte. De legende wil dat zij, tegen de zin van haar man, zieken bezocht en medicijnen en voedsel bracht. Toen hij haar sommeerde om te laten zien wat ze onder haar mantel verborg, veranderde het brood dat zij bij zich droeg in rozen. Vele ziekenhuizen in Europa dragen haar naam. Ze is vaak afgebeeld terwijl ze zich naar de zieken buigt; de beeldopbouw is dan getrapt, met de hulpbehoevende onderaan (net zoals bij de bedevaartgangers en de bedelaars). Soms staat ze alleen en heeft een attribuut dat hulp symboliseert, zoals een drinkkan. (Bijvoorbeeld op de aquarel van Luc van Hoek uit *Het Gulden Boek* (1938), waar de namen in staan van degenen die in 1927 het Tilburgse Elisabethziekenhuis geld gaven bij het honderdjarig bestaan²⁵).

Gevelsteen in 'die Charité' te Berlijn; foto: Annelies van Heijst.

Het Berlijnse Charité-ziekenhuis bestond vorig jaar drie eeuwen - het draagt ronduit de naam van caritas, in Nederland is dat ondenkbaar. Dit ziekenhuis is internationaal vermaard, onder meer omdat Robert Koch er de tuberkelbacterie ontdekte. In 1710 werd het gesticht als quarantainehuis voor pestlijders, in 1727 uitgebreid als militair hospitaal en Friedrich de Eerste gaf het de naam.²⁶

In 1896 begon de nieuwbouw van rode baksteen. Op een plaquette boven een hoofdingang staat de zorg aan het begin en einde van het leven. Links schenkt een beschermengel - afgebeeld als een naakte figuur uit de Romeinse kunst - iets te drinken in voor een stervende of zwaar zieke; rechts overhandigt een beschermengel een boreling aan de jonge moeder.

Wat zegt deze beeldtaal? In negentiende eeuw christelijke kunst is het concept van christelijke (naasten)liefde gepersonifieerd tot de figuur van de Caritas. Zij is doorgaans een vrouwelijke figuur die beschermend, helpend, en voedend is afgebeeld, vaak met hunkerende kinderen aan de borst, op schoot of aan de voeten, soms ook omringd door uitgemergelde grijsaards of wanhopigen die onder haar mantel beschutting zoeken.

Monogram van de Caritas in het gedicht van Herman Schaepman (1873); privé-coll. Annelies van Heijst.

Kleine kinderen staan hier symbool voor de hulpbehoevendheid die inherent is aan het mens zijn. De hulpbehoevendheid is zeer plastisch afgebeeld. Daaruit spreekt hoe erg het gesteld is en waarom hulp hard nodig is. Tot ver in de negentiende eeuw was deze iconografie in omloop; het beeld fungeerde in een setting waarin sociale rechten en mensenrechten nog niet waren gevestigd. Men schiep kijkplezier in de beelden en vond ze stichtend. De morele en spirituele betekenis ervan was christenen opwekken om zelf liefdadigheid te beoefenen.

In de twintigste eeuw zijn vrijwel geen beelden van Caritas meer gemaakt, een uiting van een veranderend zorgstelsel. Wel hebben grote West-Europese musea ze vaak in hun collectie. Over dit type iconografie bestaan vrijwel geen overzichtsstudies. Tegenwoordig bekijken wij die Caritasbeelden met gemengde gevoelens. Waar generaties vóór ons 'bescherming' en 'redding' zagen, zien wij iets dat onvrij, misschien wel knellend, oogt. We zijn gevoelig voor de ambivalentie die inherent is aan ontferming: van beschermend naar verstikkend is immers een glijdende schaal. Is de beschermende figuur dan ook nog archetypisch moederlijk (zogend, machtig en koesterend) dan wekt dat weerstanden die om diepte- en cultuurpsychologische duidingen vragen.

Laatmodern zorgscript Tegenwoordig kennen we het *laatmoderne zorgscript*. Deze kijk op zorg begon in de periode van transitie, eind negentiende eeuw, en kreeg na de Tweede Wereldoorlog duidelijke contouren op het West-Europese continent. We realiseren ons amper welke aardverschuiving het is. Dit nieuwe zorgscript is niet uitgekristalliseerd

en in crisis, de huidige debatten over zorg verraden gebrek aan koers en visie. De sectoren van cure, care en welzijn behoort nu tot het economisch ruilverkeer, aangeboden volgens de mechanismen van marktwerking. Het wordt aangeboden in institutionele verbanden. De overheid is een belangrijke factor, en zorg ontvangen staat in het teken van sociale gelijkheid en recht op zorg (zelfs onverzekerden krijgen enige basiszorg). Bij de nationale, regionale en lokale overheden heerst rolverwarring: moeten ze op afstand toezicht houden of marktmechanismen corrigeren? Zorgverzekeraars zoeken ook naar hun functie.

Degene die zorg nodig heeft, is drager van rechten (sociale rechten, rechten als verzekerde en als zorgconsument). Hij of zij moet, mondig en zelfbeschikkend, zorg vragen en de regie voeren over het type zorg en de mate ervan. Professionals zijn ingebed in afrekensystemen. Ze moeten zich houden aan de grenzen van hun vak en slechts verrichtingen doen waarvoor betaald is. Het heersende zorgscript is seculier. Werken in de gezondheidszorg geldt niet meer als een roeping maar als een beroep. Veel zorginstellingen gaven bij een fusie hun religieuze naam eraan en proberen in hun mission statement het bijzondere karakter van hun instelling zo te formuleren dat ze niemand uitsluiten. Dat is goed voor brede toegankelijkheid, maar de formuleringen over de eigen identiteit zijn sterk inwisselbaar.

Wat leert nu de verkenning van deze drie zorgscripts? Het laatmoderne zorgscript geeft een ongekend nieuw antwoord op tekortschietende zelfredzaamheid. Exposeren van hulpbehoevendheid en je klein maken om hulp af te smeken, is niet meer nodig. Men heeft recht op zorg. Het tonen van iemands ellende wordt ervaren als aanstootgevend, vernederend of zelfs een aantasting van de waardigheid van die persoon. Daarnaar kijken wekt gêne op. Die beelden zien we liever niet.

Ik beweer niet dat ten tijde van het christelijke zorgscript alle ellendigen liefdevol werden bijgestaan. Wel durf ik de stelling aan dat mensen uit die periode een gescherpt zintuig hadden voor de ontredde die gepaard gaat met falende zelfredzaamheid. Niet, omdat ze moreel hoogstaander waren en evenmin omdat ze een geloof aanhingen, maar omdat de bestaanservaring van hulpbehoevendheid voor hen zo nabij was. *Religie* is dus niet de onderscheidende factor inzake ontvankelijkheid voor het hulpeloze, maar een al of niet *collectief onderkend hulpeloosheidsbesef*. Dat is weg, niet alleen in de zorgsector maar in heel de cultuur. Als ik het goed zie, zijn in de hedendaagse pluriformiteit aan levensvisies (religieus en non-religieus) zowel de nederigheid, van jezelf klein weten, als de naastenliefde op de achtergrond geraakt. In die zin beweegt de religie mee op culturele grondpatronen.

Tanende ontvankelijkheid voor het hulpeloze hangt mijns inziens samen met veranderde levensomstandigheden. Voor onze voorouders lagen natuurrampen, oorlog en ziekte om de hoek. Tegenwoordig is besef van hulpbehoevendheid sterk gerelateerd aan iemands biografie en karakter. Er zijn 'wetenden' en 'onwetenden'. Tot de eerste categorie

horen mensen die zelf hebben meegemaakt wat het is om ziek of afhankelijk te worden, of wiens geliefde dat overkwam, en een enkeling die er uit zichzelf gevoelig voor is. De scheidslijn tussen weten en niet-weten loopt door alle groepen in de samenleving heen. Onder zorgprofessionals hebben sommigen er een antenne voor en anderen niet. Daarop doelt de koningin van de Verwenzorg, Joke Zwanikken-Leenders, als ze zegt: 'Je snapt het, of je snapt het niet'. Zij zet zich in om het leven van langdurig psychiatrische patiënten aangenamer te maken. Ze weet groepen in de samenleving ertoe te bewegen om gratis diensten te leveren, ieder op hun eigen terrein: Willeke Alberti zingt een lied en de schouwburg stelt een zaal ter beschikking. Degenen die 'het snappen' hebben, aldus Joke, amper uitleg nodig. Zij voelen aan waar het over gaat en komen over de brug.

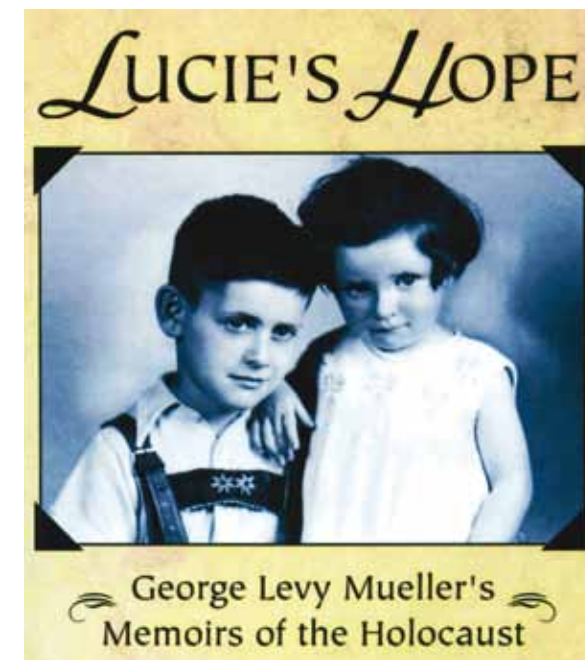
Het laatmoderne zorgscript brengt dus winst en verlies. Een winstpunt is dat mensen aanspraak kunnen maken op zorg, zonder zich te hoeven schikken of onderschikken (al mag de vernedering die wordt veroorzaakt door bureaucratie en regelgeving niet onderschat worden.) Een ander winstpunt is gevoeligheid voor ongelijkheid die de vorm aanneemt van heerszucht, overmacht of verstikken; zorgverhoudingen kunnen zo onttaarden. Een verliespunt is dat het professionele zorgaanbod is gespleten in iets dat wel en niet in het takenpakket hoort. Wel in het pakket zit: functioneel inspringen op die punten waar zelfredzaamheid hapert. Niet aanwezig is: een respons geven op de ontredde van iemand die, om Danny de Munk te citeren, 'zich zo verdornd alleen' voelt. Ons stelsel voorziet in recht op zorg, maar dat houdt niet noodzakelijk in dat de schrijnende kant van hulpbehoevendheid wordt opgemerkt en dat een zorgzaam antwoord geboden wordt op de ontredde die zorgvragers soms kan overvallen. In een schema ziet de hedendaagse splitsing in het takenpakket er zo uit.

Jezelf niet kunnen redden (op onderdelen of algeheel)	
Assisteren bij falende zelfredzaamheid	Respons geven op ontredde
Doen professionals ieder op het eigen onderdeel	Doe het zelf Doen de naasten Doet de pastor Doet de psycholoog

Ontferming:

Een 'bergingsactie' Het tweede kenmerk van ontferming definieer ik zo: *ontferming is, bij wijze van spreken, een bergingsactie*. Die gedachte heeft postgevat door gesprekken die ik de afgelopen jaren met zorgontvangers heb mogen voeren. Wie eruit springt is Reina Stravers-van Bruggen (1915-2007) die als kind van acht, met haar zusje op de arm, zwaar verwaarloosd door Amsterdam zwierf, tot ze onderdak vond.²⁷ Het verhaal dat ik nu wil doorgeven is dat van twee mensen die door hun joodse afkomst buiten de rechtsorde kwamen te staan. Thea Moors attendeerde me op hun lotgevallen en haar kwam ik op het spoor vanwege de geschiedschrijving die ik verricht voor de ontwikkelingsorganisatie Cordaid.

In maart 2010 richtten een in Duitsland geboren joodse broer en zus, woonachtig in de buurt van Chicago, een verzoek aan Yad Vashem te Jeruzalem.

George Levy Mueller en Ursula Levy; privé-coll. George Levy Mueller.

Ze poogden de man te eren die hun leven gered had en wilden hem op de lijst van Rechtvaardigen onder de Volkeren. George Levy, geboren in 1930, en zijn zus Ursula, uit 1935, waren in 1939 naar Nederland gekomen. Hun moeder had hen op een kindertrein gezet, hopende dat zij gespaard zouden worden voor de nazi-terreur.²⁸ (Vader was al dood en moeder zelf zou tijdens de oorlog in Duitsland overlijden.) Via een naar Amerika uit-

geweken oom, zelf een arts, die mensen in een ziekenhuis in Den Bosch kende, raakte Bosschenaar Jos. van Mackelenbergh bij deze kinderen betrokken. Hij dreef met zijn broer een ijzerhandel aan de Hinthamerstraat, waar zijn gezin boven de winkel woonde. In de avonduren was hij, onbezoldigd, directeur van de landelijke liefdadige instelling Rooms Katholiek Huisvestingscomité, dat onder meer verzwakte kinderen liet aansterken in kinderkolonies. Hij was al directeur sinds 1917, toen hij vluchtelingen uit de Eerste Wereldoorlog had geholpen. Dit Huisvestingscomité is een van de voorlopers van ontwikkelingsorganisatie Cordaid.

Vanuit zijn functie had Van Mackelenbergh voorzieningen getroffen voor een groep van vijftig Duitse halfjoodse en joodse kinderen. Daaronder bevond zich ook Klaus Plasterk, de vader van oud-minister Ronald Plasterk. Drie van hen, onder wie George en Ursula, golden als volledig joods en liepen het meeste gevaar. Van Mackelenbergh zette zijn netwerk in en regelde onderdak in de kinderkolonie te Eersel en George ging naar een middelbare school in Sint Michielsgestel. George en Ursula kwamen geregeld bij Van Mackelenbergh thuis en leerden zijn hele gezin kennen.

Jozef (Jos.) Van Mackelenbergh omstreeks 1960; privé-coll. Trees van Balkom-Van Mackelenbergh.

In 1943 werd hun aanwezigheid verraden door de Eerselse politiecommandant. Eerst moesten ze naar kamp Vught. Daar slaagde Van Mackelenbergh erin hen een paar keer te bezoeken en hij bepraatte de kampcommandant, zodat de kinderen niet op transport gingen naar het vernietigingskamp Auschwitz, waar ze bij aankomst vergast zouden zijn. Een vertrek naar Westerbork kon Van Mackelenbergh echter niet verhinderen en evenmin het transport in februari 1944 naar Bergen-Belsen.

Terwijl om hen heen de meesten bezweken, overleefden George en Ursula de gruwelen. Al die tijd hadden ze houvast aan de zekerheid die in hen leefde: in Nederland keken er mensen naar hen uit. Eenmaal bevrijd, wilden ze alleen maar zo vlug mogelijk naar de Hinthamerstraat, waar de Van Mackelenberghs woonden. Bij terugkeer had George, vijftien jaar oud, grijs haar. Uitgehongerd en onder de luizen kwamen ze daar aan. Ursula vertelde: 'Meneer van Mackelenbergh huilde van geluk toen hij ons zag.' En dochter Trees van Mackelenbergh getuigde: 'Vader heeft altijd gezegd: "Ze komen terug, ik geloof het vast."' In 1964 overleed deze man, die zelf zijn inzet voor anderen het noemen niet waard vond. Tot ontsteltenis van George en Ursula wees Yad Vashem hun verzoek af, omdat de aanvraag niet in hun categorieën past van levensreddend werk. Van Mackelenbergh handelde immers niet enkel als private persoon maar zette zijn liefdadige organisatie in, waardoor de opvang mogelijk werd.

George en Ursula stellen dat deze man hun leven redde. Dat deed hij niet alleen omdat hij zijn netwerk inzette, waardoor zij geherbergd konden worden, maar ook door zijn persoonlijke zorgzaamheid, tot in kamp Vught toe. Dat gaf hen een besef van 'belonging' en van er mogen zijn. Hun verhaal openbaart welk een groot goed ontferming is, en waaruit dat goed bestaat. Ontferming is méér dan assistentie verlenen daar waar de zelfredzaamheid tekort schiet, al is het daarvan wel de eerste stap. Het is een vorm van bergen en herbergen, ofwel in veiligheid brengen, als de zelfredzaamheid tekortschiet. Gebeurt dat op een betrokken en relationeel afgestemde manier, waardoor de ander het gevoel heeft dat er prijs op hem of haar wordt gesteld, dan leidt het tot een gevoel van geborgenheid.

Zeer intrigerend aan het verhaal van George en Ursula vind ik dat hun zich geborgen weten overeind bleef in de jaren van scheiding en ontbering. Blijkbaar doet ontferming meer dan incidenteel een noodverbandje aanleggen, en kan het een duurzaam effect hebben en banden scheppen voor het leven. Nu nog hebben George en Ursula contact met Trees van Balkom-van Mackelenbergh en mensen uit Eersel, zoals Thea Moors. Tot besluit zijn hier enkele conclusies.

Conclusies

Cultuurfilosofische strekking Ik betoogde dat zorgzaamheid nodig is waar verlies van zelfredzaamheid zich voordoet, tengevolge waarvan ontreddering kan ontstaan, en dat is zo omdat mensen verwondbare en ontheembare wezens zijn. Een passende respons op die ontreddering noemde ik ontferming. Het bestaat uit: opmerkzaamheid voor het in nood raken van medemensen, hun zelfredzaamheid ondersteunen, en de ontredderde (her)bergen. Kenmerkend voor de huidige zorgcrisis is dat er amper taal en beelden meer zijn om dit type zorgzaamheid uit te drukken. Ontferming wordt veeleer geassocieerd met verstikkende of vernederende betutteling.

De *cultuurfilosofische strekking* van deze rede druist in tegen de accelererende drive van presteren en excelleren, die een geest van zelfoverschatting aanwakkert in onze maatschappelijke instituties (universiteit, onderwijs- en overheidsinstellingen en de zorgsector). Daar vliegen je de adjectieven van 'super', 'top' en 'excellent' om de oren. Het middelmatige wordt opgepompt tot iets wat moet imponeren. Tevens is 'cool' zijn - maar ook: 'strak' en 'hard' - een nieuwe norm geworden: onaangedaan en uiterlijk onbewogen zijn. In zo'n culturele biotoop is ontvankelijkheid voor de ontredderde zo ongeveer het laatste dat bevorderd wordt. Mede om die redenen vindt 'zorg' in onze cultuur zo moeizaam een nieuwe plaats.

Lessen in nederigheid en schatplichtigheid We zijn de antenne kwijt voor asymmetrie in menselijke verhoudingen en, in het verlengde daarvan, voor de manier waarop mensen samen hangen en aan elkaar hangen. Alle grote godsdiensten kenden en kennen zo'n besef. Toch is teruggrijpen op het christelijk verleden niet onproblematisch, aangezien daarin een grote onevenwichtigheid zat (zoals Nietzsche heeft vastgesteld). Zowel in de christelijke geloofsleer als in het gepraktiseerde geloof zijn gelovigen aangemoedigd zich nietig te maken en het lijden op te zoeken, wat ten koste ging van hun besef van eigenwaarde en handelingsvermogen. In reactie daarop hebben theologen in de tweede helft van de twintigste eeuw de volwassenwording van gelovigen beklemtoond ('schippers naast God'), waarmee ze weer erg weinig afstand namen van het culturele ethos van hun tijd.

Er zijn nieuwe *lessen in nederigheid en betrokkenheid* te leren. Allerlei godsdiensten kunnen een bron zijn, en niet-theïstische levensvisies, als het humanisme of denkers uit de oudheid, evenzeer. Ijkkunten zijn dan een bescheidener menselijke maat, waarin de interdependentie van álles wat leeft erkend wordt, waarin de asymmetrie die het bij het bestaan hoort onder ogen gezien wordt, en waarin de lijdenslast die op het leven van velen drukt niet wordt verheerlijkt, maar evenmin wordt ontkend.

Er valt ook wat te herontdekken over schatplichtigheid. Scholastieke denkers noemden zichzelf 'dweren op de schouders van reuzen'. Deze geleerden, bepaald geen kleine jongens, verwezen daarmee naar de intellectuele prestaties van hun voorgangers. Ze zeiden dat niet uit valse bescheidenheid, maar gaven aan dat ze iets verschuldigd waren en zeiden iets over hun besef van proportionaliteit, van de juiste menselijke maat. Zetten we die gedachte over naar het terrein van de zorg, dan staat ieder volwassen individu op de schouders van 'zorgreuzen'. Hij of zij is vrucht van zorginspanningen die anderen hebben verricht, in zowel de private als de publieke sfeer. Ieders bestaan wortelt in wat anderen, eerder, hebben gegeven en mogelijk gemaakt. In het hedendaagse levensgevoel daarentegen, ligt de nadruk op ieders eigen vermogen tot sturen en handelen, op eigen verantwoordelijkheid en vrijheid. We praten elkaar aan dat we allemaal reuzen zijn, die op niemands schouders staan.

Verdamping van het moederlijke Dat brengt me op een ander heikel onderwerp, namelijk de verdamping van het archetypisch moederlijke in onze cultuur. Na negentien eeuwen christelijke iconografie is de Caritas uit de beeldtaal verdwenen. Mijn hypothese is dat er een verband bestaat tussen het loochenen van de zorgschatplichtigheid, kenmerkend voor de hedendaagse individualisering, en het weren van de plaatjes die precies dat uitdrukken, namelijk de afkomst uit, de afhankelijkheid van, en de gehechtheid aan de moederlijke figuur. Ik doel hier op de Terra Mater en de Alma Mater, die het moederlijke in zijn archetypische gestalte representeren. Deze machtige moederfiguur roept ambivalenties op, omdat afhankelijkheid in onvrijheid kan omslaan en bescherming in verstikking.

Het archetypisch moederlijke valt níét samen met het hedendaagse ideaalbeeld van moeders en moederen. Daaruit is het maternalistische (de macht en de dwang) juist geweest: ouders moeten gelijkwaardig en niet-autoritair met hun kinderen omgaan, en kinderen krijgen en opvoeden is onderdeel geworden van het project van zelfrealisatie. Hoezeer dat ideaalbeeld van moederen is veranderd, blijkt in de vertelvoorstelling *Smoeder* (Brabants voor 'ons moeder') uit 2004, die Maria Goos en Marcel Musters maakten over hun Brabantse moeders. Die waren altijd thuis en heel hun leven draaide om hun gezin en de huishouding. Over moeilijke dingen praten, dat wou vaak niet zo best lukken. Wel hadden deze moeders praktische zin en een scherp oog voor hoe het met hun kind ging en muntten ze uit in zorgzame gebaren, waarin hun liefde voelbaar werd. Velen in het publiek reageerden ontroerd op deze scènes uit een voorbije tijd en op internet warden ervaringen over deze moeders gedeeld.

De Terra Mater, ofwel Tellus, is de representatie van de almachtige moeder in de meest aardse en stoffelijke zin van het woord. In afbeeldingen uit de Oudheid komt ze voor als 'moeder aarde', de materie (*mater-ie*), de stof waaruit alle stoffelijke wezens gevormd zijn, waaruit ze ontstaan en waarnaar ze terugkeren. De cultuurhistorisch oudste afbeeldingen

van de godheid zijn beelden van vrouwelijke vruchtbaarheid; de grote godin werd afgebeeld als een hoogzwangere vrouw, die het nieuwe leven droeg en doorgaf. Naarmate de patriarchale godsdiensten van jodendom, christendom en islam aan invloed wonnen, werden vrouwelijke representaties van het goddelijke getaboeïeerd en uitgebannen. In feite was religie het eerste domein in de westerse cultuur waarin het moederlijke inflatoir werd. Onder u zijn er ongetwijfeld die dat als vooruitgang beschouwen, terwijl ze geen bezwaar koesteren tegen de identificatie van God met een vader of een mannelijk persoon. Krijgt u kriebels of jeuk terwijl ik dit aansnijd ('Moet je het daarover hebben in het denken over zorg?!') dan bewijst het dat ik met deze thematiek in een open zenuw van onze cultuur zit.

Dan is er de Alma Mater, de voedende moeder (afgeleid van *almus* voedzaam, waarin ons woord aalmoes doorklinkt). De Romeinen gaven hun godinnen Ceres en Cybele de titel van Alma Mater, en in het christendom ging die titel over op de heilige Maagd Maria, moeder van Jezus (het Hebreeuwse woord 'almah' betekende jonge vrouw of maagd). Alma Mater was ook een aanduiding voor de universiteit waar iemand was opgeleid, geestelijke gevoed door de wetenschap; ook die schatplichtigheid betekent niet meer zoveel.

De iconografie van de Caritas, waarover het in deze rede ging, is meestal een archetypisch moederlijke personificatie: een zogende, voedsel en drinken verschaffende figuur, die ook bescherming biedt, onder meer door haar mantel of wijde rokken. Ze geeft aan 'de velen', niet aan haar eigen kroost. Dat de productie en het gebruik van de beeldtaal van de Caritas in de twintigste eeuw opdroogde, is een aanwijzing voor het postvatten van een ander levensgevoel. Die plaatjes wekten gêne, want ze brachten de infantiele en kinderlijke aspecten van menszijn prominent in beeld. Het in onbruik raken van deze beeldtaal ging gelijk op met groeiende weerzin om afhankelijkheid en hulpbehoefendheid (daar waar ieder mens vandaan komt, namelijk uit de moeder, en de afhankelijkheid die velen aan het levenseinde wacht) te onderkennen als behorend tot het mens-zijn.

Politieke zingevingcrisis Politiek gesproken wordt de hedendaagse zorgcrisis over de band gespeeld van geldgebrek. Volgens mij ligt er een zingevingcrisis onder. De peilers van het christelijk zorgscript zijn weggevallen en vooralsnog is er geen ander houvast gevonden voor het beantwoorden van basisvragen als: wat zijn mensen aan elkaar verplicht, wat moeten we voor elkaar over hebben, binnen welke zorgverhoudingen is sprake van een goed leven? Wel tekent zich nieuwe interesse af voor netwerken van sociale samenhang, mits met behoud van individuele vrijheid. In navolging van rijke sterren als Bill Gates en Oprah Winfrey wordt, ook in Nederland, tegenwoordig weer openlijk aan 'charity' gedaan, collecteren voor een goed doel. Kennelijk klinkt het Engelse woord voor caritas niet beladen. Zo flyerden studenten van de Tilburg Universiteit op 19 april 2011 voor hun 'Charity Car Wash' ten behoeve van een 'voluntary teaching project' in Thailand.

De *overheid* wakkert de zingevingcrisis aan door tegenstrijdig beleid. Enerzijds is er vergaande sociaal-economische individualisering anderzijds worden, nu de geldkraan dicht moet, zorgtaken teruggeschoven naar sociale netwerken in de privé-sfeer. Aldus groeit een kloof tussen vrijgestelde burgers die toevallig het 'geluk' hebben dat in hun omgeving niemand zorgafhankelijk is, en anderen (mantelzorgers, burens en vrienden) die de klos zijn, omdat ze zelf ziek zijn of voor hun geliefden moeten gaan zorgen. Is deze ongelijke spreiding van zorgverantwoordelijkheden, behalve asociaal, geen vorm van rechtsongelijkheid?

Een aanpalende politieke conclusie volgt uit het gezegde van ontferming als de moeder van rechtvaardigheid. Ons zorgsysteem stoelt op een rechtenstelsel en dat moet vooral zo blijven. Ik stelde onder meer vast dat ontferming nodig was als de rechtsorde niet aanwezig is, faalt, of het begeeft. Volgens sommigen dreigt dat laatste te gebeuren. De 93-jarige Fransman Stephane Hessel, die Buchenwald overleefde en mede de Verklaring van de Rechten van de Mens opstelde, vreest zo'n terugval. In zijn essay *Indignez-vous!* - ofwel *Word verontwaardigd!* - geeft hij een wereldomspannende diagnose van de actualiteit, en vestigt de aandacht op het lot van massa's mensen aan de maatschappelijke rafelrand voor wie geen toereikende voorzieningen bestaan. Nu economische vooruitgang wereldwijd een dominante waarde is geworden, gelden economisch onrendabele mensen als waardeloos. De Britse historicus Tony Judt, in 2010 aan kanker overleden, klaagde in zijn allerlaatste publiekslezing te New York de teloorgang aan van de sociaal-democratie en de afbraak van voorzieningen.

Godsdienstige, historische en professionele zin voor hulpbehoefendheid

Het godsdienstig scherpen van de zin voor hulpbehoefendheid is een vorm van hedendaagse religiekritiek. Het kan door de individualisering van de religie onder kritiek te stellen (religie als onderonsje van God-en-ik) en door het herijken van de sociale dimensie van het geloof als wezenlijk bestanddeel van de grote godsdiensten. In Nederland zijn ontwikkelingsorganisaties als Cordaid en Icco daarmee bezig.²⁹ *Historici* zouden, vanuit kritiek op de aanname van vooruitgangsgeloof in de zorg, onderzoek kunnen opzetten naar zorgappreciatie in het verleden, en naar de moeilijke omstandigheden waaronder eerdere generaties, zonder veel faciliteiten, zorg verleenden. Het *professioneel* scherpen van de zin voor hulpbehoefendheid kan in de beroepsopleiding en -begeleiding van werkers in zorg en welzijn. Ontvankelijkheid voor het hulpbehoefende is voor hen niet iets bijkomstigs, of iets dat een werker al of niet heeft. Het is een kwaliteit die kan worden aangeboord en ontplooid en die in het beroepsprofiel hoort.

Naar een andere beeldcultuur De beeldtraditie van ontferming is een onderbelicht onderzoeksthema. Samen met dr. Hanneke van Asperen, die op 1 juli 2011 als post-doc begint, hoop ik de komende vier jaren licht te werpen op een aspect daarvan, namelijk de iconografie van de Caritas.

Tevens is de actuele beeldverbreding en -receptie in de zorgsector nader onderzoek waard; welke *mood boards* worden daar verbreed en wat is de werking van die plaatjes? Verder kan worden gedacht aan nieuw beeldbeleid in de zorgsector, mede een zaak voor zorgverzekeraars en overheidsinstanties als ZonNw. Waar zijn de beelden die recht doen aan de schrijnende kanten van hulpbehoevendheid alsmede aan de positieve kanten van zorgzaamheid? Zorgorganisaties hoeven niet mee te deinen op de commerciële hoofdstroom; ze kunnen zich cultuurkritisch opstellen en nieuw beeldbeleid ontwikkelen. Het is aan hen om, samen met fotografen en kunstenaars, realistischer en meer gevarieerde beelden de wereld in te sturen over hun sector.

Met mijn werk hoop ik bij te dragen aan dit brede spectrum.

Ik heb gezegd.

Eindnoten

- ¹ Annelies van Heijst, 'Mijn zusters hoeder. Zorgethiek of slavenmoraal', in: *Kultuurleven*, 65(1995)6, 34-42.
- ² Van Heijst, *Menslievende zorg. Een ethische kijk op professionaliteit* (Kampen 2005 1e dr, 2011 6e dr.)
- ³ Interview in: *de Volkskrant* (1 april 2006).
- ⁴ 'Opinie en debat', in: *de Volkskrant* (21 april 2011).
- ⁵ Ingezonden brief in: *de Volkskrant* (23 april 2011).
- ⁶ Maaïke Meijer, *M. Vasalis. Een biografie* (Amsterdam 2011).
- ⁷ Marga Altena en Eric Venbrux, 'Television shows and Weblogs as New Death Rituals: Celebrating Life in de Dutch Production "Over my Dead Body"', in: Dominik Gross en Christoph Schweikardt (red.), *Sichtbarkeit des Todes* (Campus Verlag Frankfurt am Main 2010) 129-140.
- ⁸ Van Dale, *Etymologisch Woordenboek* (Utrecht/Antwerpen 1997) 616.
- ⁹ Idem, 53.
- ¹⁰ Idem, 266.
- ¹¹ Idem, 76.
- ¹² Arnon Grunberg, 'Hulpbehoevendheid', in: *de Volkskrant* (5 april 2011).
- ¹³ Rutger Pontzen, 'Nationaal Historisch Museum: kwart miljoen jaar Nederland, wie verzint dat', in: *de Volkskrant* (20 mei 2011).
- ¹⁴ www.charterforcompassion.org
- ¹⁵ Marrie Bot, *Miserere. Die grossen Busswalfahrten in Europa* (Möndchengladbach 1995).
- ¹⁶ Anne Clé schreef hierover haar dissertatie aan de Universiteit van Brussel in 2006, zie <http://www.nieuwsblad.be/article/detail.aspx?articleid=G17PNR6C>.
- ¹⁷ Camilo José Cela, 'Het geheimschrift van de zwerver', in: *Het literair reisboek voor lezers die van reizen houden en reizigers die graag lezen* (Amsterdam 1999) 70-77.
- ¹⁸ P.J. Harrebomée, *Spreekwoordenboek der Nederlandsche taal*, deel II (Utrecht 1861) 139.
- ¹⁹ Een voorbeeld is André Comte-Sponvilles uitleg van barmhartigheid in *Kleine verhandeling over de grote deugden* (Amsterdam 2001, 4e druk, oorspr. 1995) 147-162, 324-360, die geheel in het teken staat van vergeven. Zie ook Luc Marion, *Prolegomena to Charity* (Fordham 2002).
- ²⁰ Interessant in dit verband is ook dat ziekte, hulpbehoevendheid en dood in diverse wereldbeschouwingen zijn geduid als straf voor een begane zonde. Zie Van Heijst, 'Ziek en gezond', in: *Schrift* 40 (2008) nr. 4, 111-121.
- ²¹ L.J. Rogier, *Leke-gedachten en -invallen over de caritas* (Amsterdam 1959); Abram de Swaan, *In Care of the State. Health Care and Education in Europe and the USA in the Modern Era* (New York 1988) (oorspr. *Zorg en de staat*, Amsterdam 1988).

²² Arie Querido, *Godshuizen en gasthuizen. Een geschiedenis van de ziekenverpleging in West-Europa* (Amsterdam 1967); zie voor een overzicht van de feministische visies op moederschap Van Heijst, 'Zorgethiek, een theoretisch overzicht' in: *Filosofie & praktijk* 29 (2008) 1, 7-19.

²³ Van Heijst, Marjet Derks en Marit Monteiro, *Ex caritate. Kloosterleven, apostolaat en nieuwe spirit van actieve vrouwelijke religieuzen in Nederland in de 19e en 20e eeuw* (Hilversum 2010). Govert Buijs, 'Opnieuw proeven van bronwoorden - christelijke caritas op weg in de eenentwintigste eeuw', in: Wouter Beekers, Koert van Bekkum (red.) *Christelijke charitas in een seculiere verzorgingsstaat* (Barneveld 2011) 39-63.

²⁴ Dat gebeurt in het internationale onderzoeksproject *Thorny presence of a religious past. Towards an international comparative historical understanding of the public debate on the issue of abuse in Catholic institutional care relationships (in Germany, Belgium and the Netherlands)*.

²⁵ Rob Wolf, *Rozen voor Elisabeth. Honderdvijfenzeventig jaar St. Elisabeth Ziekenhuis Tilburg* (Amsterdam 2002) 12.

²⁶ <http://www.charite.de/en/charite/organization/history/>

²⁷ Van Heijst, *Models of Charitable Care. Catholic Nuns and Children in their Care in Amsterdam, 1852-2002* (Leiden/Boston 2008) 209-211.

²⁸ Beiden schreven hun levensverhaal: Ursula Levy, *De onvoorstelbare jaren 1939 tot 1947*. Uitgave ter gelegenheid van de 50-jarige bevrijding van de gemeente Eersel (Eersel 1987, oorspr. *The incredible years, 1939 to 1947*, Chicago 1987); George Levy-Mueller with Roslyn Z. Weedman, *Lucie's Hope. George Levy-Mueller's Memoirs of the Holocaust* (Chicago 2003).

²⁹ René Grotenhuis, *Over grenzen heen. Nieuwe perspectieven op civil society in de strijd tegen armoede* (Den Haag 2009).

